

ШКІЛЬНА СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧА ОСВІТА В ШКОЛАХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В 1921-1941 РОКАХ

ВОЛОДИМИР АРЕШОНКОВ

Житомирський державний університет імені Івана Франка (Україна)

ABSTRACT: *The article deals with the content of school social science in the Western Ukraine, in areas that had been the part of the Polish-Lithuanian Commonwealth during 1921-1941 years. Archival sources and scientific literature name History, Civic Subjects and Religious Education the basic social science subjects that had been studied by students on the territory in the West of Ukraine. After joining of Western Ukraine to the USSR, school social education had been brought to the single Soviet standard. Although the experience of the formation and improvement of the content of school Religious and Civic Education of the 20-30th years, as the historical and methodological phenomenon, is essential for contemporary specialists who compile programs on ethical and moral, and civic courses.*

KEY WORDS: *social science, civic education, school religious education*

В історико-методичних дослідженнях з проблем змісту шкільної суспільствознавчої освіти останніх років (К. Баханов, О. Дятлова, О. Пометун, І. Смагін та ін.) розглядаються переважно процеси, що проходили на територіях, включених до складу Російської імперії та СРСР. Стан шкільної суспільствознавчої освіти на землях Західної України, що в період 1921–1939 років входили до складу Польщі, та аналіз змісту суспільствознавства залишилися поза увагою дослідників.

Метою нашої статті є висвітлення змісту шкільного суспільствознавства в школах Західної України, на територіях, що входили до складу II Речі Посполитої у період 1921–1941 років.

У вітчизняній та польській історіографії досить повно вивчена проблематика освітньої діяльності на території Західної України у міжвоєнний період (1921–1939 р.), яка відображена в працях академічних істориків та істориків освіти (А. Вихрущ, М. Гетьманчук, Я. Грицак, Т. Завгородня, О. Красівський, І. Левандовська, Л. Левицька, С. Макарчук, С. Мишкарьова, Р. Найда, Г. Розлуцька, З. Саф'янюк, С. Сворака, С. Сірополко, В. Солдатенко, Л. Стахів, Б. Ступарик, Т. Тхоржевська, Я. Яців та ін.).

Слід зазначити, що у період 1921–1939 рр. західноукраїнські землі знаходилися у складі трьох держав: Закарпаття – Чехословаччини; Північна Буковина – Румунії; Галичина, Західна Волинь, Полісся та Холмщина у складі Польщі (II Речі Посполитої).

Аналіз архівних джерел та наукової літератури дає підстави стверджувати, що основними суспільствознавчими предметами, які вивчали школярі на західноукраїнських землях, були історія, громадянознавчі предмети і Закон Божий.

Спробуємо проаналізувати зміст цих предметів на прикладах шкільництва у Польщі, де навчалася найбільша кількість українських дітей.

Як зазначає Н. Ігнатенко¹, в основу реформування західноукраїнської освіти першої половини ХХ століття була покладена ідея «школи праці», гаслом якої стала теза А. Фер'єра про неможливість навчання без життя².

Відповідно основні засади навчальних програм досліджуваного періоду, були такі:

- формування особистості учня, виховання громадянина, свідомого своїх прав та обов'язків, здібного до самостійної праці в ім'я добробуту держави;
- дослідження психологічних особливостей дитини, як запоруки успіху у структуруванні навчально-виховної роботи;
- використання середовища, як джерела конкретного матеріалу навчання, що дозволяє дитині охопити всі доступні їй прояви життя, та бази для громадянського виховання³.

Навчальний процес у школах, на думку А. Вихруща, характеризувався такими рисами: державним характером системи народної освіти; доступністю загальноосвітньої школи; стабільністю і збалансованістю навчальних планів⁴.

З утворенням незалежної Польщі виникла потреба, за словами Я. Морачевського, «...збудити в серцях людей почуття громадянської приналежності і відповідальності за долю держави, яка є його державою»⁵. Цю ідею реалізував у освітній програмі К. Праусс: «Школа повинна, на засадах патріотизму і громадянської приналежності виховувати молоде покоління поляків, добре обізнаних із традиціями та звичаями Батьківщини, особливостями її економічного, політичного, соціального розвитку, готових творчо й натхненно працювати задля добробуту своєї держави і співгромадян»⁶. Саме цей принцип громадянського виховання став ідеологічним підґрунтям нового шкільного закону 1919 року⁷ і в програму навчання для 8-го класу вводився новий предмет: «*Nauka o Polsce współczesnej*» (34 години, одна година на тиждень), що мав на меті: через систематично і планово проведені бесід про сучасне становище Польщі, її державний лад, населення, економіку, культуру, соціально-політичну ситуацію прищепити учням основи громадянського виховання, навички співіснування у громадянському суспільстві⁸.

Також було збільшено час на вивчення «рідної» (польської) історії: 13 годин на тиждень (по 2 у 2–7 класах і по три у 8 класах). «Історія національних меншин,

¹ Cf. Н. Ігнатенко, *Історико-педагогічні особливості формування змісту та методики викладання історії у загальноосвітніх закладах Східної Галичини (1900–1939 рр.)*, [in:] *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*, ed. І. Зуляк, Тернопіль 2010, p. 144-148.

² Cf. Б. Ступарик, *Шкільництво Галичини (1772–1939)*, Івано-Франківськ 1994, p.84.

³ Cf. Ю. Богданів, *Шлях виховання й навчання*, p.191.

⁴ Cf. А. Вихрущ, *Закономірності організації навчального процесу в гімназіях Галичини*, „Освітнянин” 1998 no. 7, p. 25-27.

⁵ Cf. Н. Porożyński, *Wychowanie obywatelskie w programach oświatowych Polski lat 1918–1939*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1999 no.1-2, p. 107.

⁶ Ibidem.

⁷ Cf. ibidem, p. 114.

⁸ Cf. J. Balicki, *Problem współdziałania historii i literatury w ramach szkoły średniej ogólnokształcącej*, Lwów 1925, p. 16.

зокрема українців, не творила окремого предмету і розглядалася в контексті історії Польщі як факультативний курс»⁹.

Система шкільної громадянської освіти була остаточно вибудована на основі Закону про устрій шкільництва від 11 березня 1932 р. Вказувалося, що метою освіти є виховання «освіченого громадянина Польщі, свідомого своїх прав та обов'язків, готового працювати на добробут відновленої держави і її громадян та стати, у разі потреби, на її захист»¹⁰. Відповідно крім історії з 1937 р. в навчальні плани ліцеїв вводився новий предмет – «Проблеми сучасного життя», зміст якого передбачав «вивчення особливостей громадянського суспільства, прав та обов'язків обивателя»¹¹. Як зазначає Н. Ігнатенко, навчальним програмам з суспільствознавчих предметів були притаманні «антропоцентризм і гуманізм, скерованість на саморозвиток і самовиховання учня, гнучкість і свобода виборі форм та методів навчання, що відкривало перед учителем широкі межі для творчості в організації навчального процесу»¹².

Важливим шкільним предметом етико-морального спрямування традиційно залишався Закон Божий, який викладався в навчальних закладах відповідно до панівної конфесії, визнаної державою. Так, у школах Буковини навчали румунською мовою в контексті законоучіння Румунської православної церкви. В школах Галичини навчання українських дітей переважно здійснювалося під патронатом Греко-католицької церкви. На Волині шкільною освітою опікувалася Православна церква, яка працювала в межах II Речі Посполитої і мала державну підтримку.

Вимоги і підходи до змісту, структури і методів релігійної освіти стали предметом дискусії між релігійними діячами, філософами і педагогами Польщі. У зазначеному контексті є цікавими думки видатних педагогів тієї доби: М. Афанасьєва та В. Зеньковського.

Так, М. Афанасьєв у статті «Про вивчення Слова Божого в світлі Православ'я» запропонував принципи релігійної педагогіки. Серед них:

- Слово Боже повинно вивчатися за текстом Св. Писання, а не шляхом його викладу;
- вивчення Слова Божого повинно бути церковним, під керівництвом духовних осіб. Навчання повинно супроводжуватися молитвами та причастям учасників групи;
- тлумачення положень писання неможливе без знайомства з працями отців Церкви;
- допускається під час навчання використання досягнень богословської науки, яка більш розвинена у католиків і протестантів;
- обов'язковим є вивчення житій святих, які у власному житті втілили Слово Боже;
- використання православного літургійного матеріалу та православного учіння про церкву, що роз'яснює проблему католицького авторитету та протестантської свободи у їх синтезі, шляхом ствердження вільного авторитету¹³.

Професор В. Зеньковський уважав, що в основу педагогіки потрібно закласти принципи християнської антропології і відмовитися від наукового емпіризму

⁹ Н. Ігнатенко, *Історико-педагогічні особливості...*, op. cit., p.146.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Н. Porożyński, *Wychowanie obywatelskie...*, op. cit., p. 112-113.

¹² Н. Ігнатенко, *Історико-педагогічні особливості...*, op. cit., p. 147.

¹³ Cf. „Вестник Братства православных Богословов в Польше” 1934 no. 1, p. 68.

і натуралізму, які спричинили моральну кризу в суспільстві і нівелювали здобутки педагогіки¹⁴. Дослідник писав: «Застосування ідей християнської антропології до розуміння життя душі і її внутрішньої діалектики пошуків потрібне не тільки для релігійного чи морального виховання, – воно потрібно для педагогіки в цілому. Якщо вірно, що в людині все «особистісно», тобто пов'язане з центром душі, з її внутрішнім світом, то це значить, що ідеї християнської антропології повинні бути пов'язані з усіма процесами душі, або всі повинні бути відкинута»¹⁵.

Зважаючи на моральний занепад суспільства у ході і після Першої світової війни, на матеріалізацію свідомості молоді і радикалізацію її дій, В. Зеньковський звертався до представників усіх християнських конфесій об'єднатися навколо ідеї християнського виховання. Він запропонував 20 принципів православної християнської педагогіки, серед яких:

- 1) Виховання повинно ґрунтуватися на християнській антропології.
- 2) Дітей потрібно готувати і до земного життя, і до вічного.
- 3) Духовне начало в людині, яке потрібно розуміти з позицій християнської антропології про образ Божий в людині, є джерелом її індивідуальності і неповторності.
- 4) Образ Божий в людині входить у природу людини і дає їй ті засади, які відсутні у тваринному світі.
- 5) Духовне життя потребує спасіння, яке полягає у відновленні єдності і духовному житті, тобто у благодатному перетворенні «єства».
- 6) Початки гріха, що увійшли в людину, в її буття крізь містичну односутність всіх людей, увійшло і в тваринний світ.
- 7) Природна соборність людства не в змозі скинути з себе силу гріха, силу розподілу і ворожнечі. Це може зробити лише «благодатна» соборність, яка дана людству в образі Церкви. Тому виховання потрібно розуміти як «оцерковлення» особистості через життя в церкві і участь в її благодатних таїнствах.
- 8) Мета православного виховання полягає у залученні дітей до вічного життя в емпіричному житті.
- 9) Розвиток емпіричної особистості в дитині, усвідомлений в світлі вчення про духовне начало, повинен служити меті спасіння особистості через освячення та преображення емпіричної сутності.
- 10) Принцип узагальненої «особистісності» в людині дозволяє формулювати задачу виховання дитини як розвиток її особистості у фізичному, психічному і соціальному житті.
- 11) Фізичне виховання не тільки необхідне, але воно «священне» як організація життя тіла.
- 12) Психічний розвиток повинен виступати як виховання дару свободи на основі послуху авторитету.
- 13) Розвиток характеру як сукупності сил творчої і соціально значущої діяльності, як психофізичної сили та життєвої творчості, повинен бути спрямований

¹⁴ Cf. *ibidem*, p. 47.

¹⁵ *Ibidem*, p. 47-48.

на закріплення духовної організації людини шляхом постановки на перше місце життя в Богові, як головного змісту буття.

14) Сутнісний зміст «дисципліни» полягає у розвитку дару свободи, у поступовому звільненні духовних сил дитини від полону випадкових поривів. Животворною відносно розвитку дару свободи дисципліна може бути лише у випадку, якщо вона визначається авторитетною особою.

15) Формування сфери статі має важливе значення для емпіричного і духовного здоров'я особистості.

16) Соціальне виховання повинно бути пов'язане з ідеєю Церкви як благодатної соборності. Національне виховання повинно бути пов'язане з ідеєю наднаціональної єдності перед Богом.

17) Моральне виховання повинно будуватися на засадах відданості Богу і прагненню до реальної єдності з Богом. Каяття та визволення від гріха через таїнство покаяння є істинним вказівником моральної сили та зцілення хвороб духу.

18) Естетичне виховання має дві цілі: нижчу, котра служить задачам розваг та ігор і вищу, котра допомагає розвитку духовності через залучення до краси. Не потрібно нижчу функцію естетичного виховання підпорядковувати вищій, так само і навпаки. Обидві вони потребують одна одну, знаходячи своє місце в духовному розвитку людини через зв'язок з релігійним життям.

19) Інтелектуальне виховання, у процесі розвитку ініціативності розуму, творчих сил, інтуїції, повинно розвивати та задовольняти потреби в цілісному світогляді.

20) Основу релігійного виховання складає участь в літургійному житті церкви, розвиток внутрішнього життя, пошуки правди, розвиток релігійного натхнення, живої, вільної і повної зануреності душі в життя церкви. «Без поєднання релігійної свідомості з догматичними істинами, що зберігає церква, без живого залучення до церковного розуму в його минулому і сучасному, правильний і плідний розвиток духовного життя неможливий»¹⁶.

Частково наведені принципи були покладені в оновлені програми Закону Божого, які впроваджувалися у шкільне навчання Польщі в 20–30-х рр.

Оскільки у післявоєнні часи через проблеми, пов'язані з особливостями викладацького складу, віддаленістю шкіл від парафій, відсутністю підручників, викладання законів було на невисокому рівні, Священний Синод Православної Церкви в Польщі спільно з Міністерством Віросповідань і Народної Освіти розробив і затвердив у 1926 р. нову навчальну програму православного Закону Божого для загальноосвітніх семикласних шкіл та визначив основні організаційні і методичні підходи до її реалізації в практиці освітньої діяльності¹⁷. Закон Божий також було введено і в гімназіях, де курс розбивався на чотири роки навчання¹⁸.

Метою шкільної релігійної освіти визначалося виховання особистості на християнських моральних цінностях у ході навчання Закону Божого. Завданнями цього курсу визначалися:

- формування в учнів засад християнської моралі;

¹⁶ Ibidem, p. 49-52.

¹⁷ Cf. О. Галамай, *Проблеми викладання православ'я у школах Волинської єпархії у 20-х рр. XX ст.*, <http://archiv.rv.ua/index.php/arkhivu-u-zmi/publikatsii-v-presi> [online: 15.06.2014].

¹⁸ Cf. „Вестник Братства православных Богословов в Польше”, op. cit.

- сприяння прояву релігійних почуттів учнів у процесі ознайомлення із церковними обрядами та поясненням їх сутності і значення;
- цілеспрямований вплив на розвиток волі і свідомості учнів у контексті християнського життя;
- формування усвідомлення учнів своєї належності до Православної Церкви-Матері¹⁹.

Перед викладачами ставилася вимога «не стільки переказувати навчальний матеріал, скільки виховувати та сприяти реалізації християнських моральних істин у поведінці та повсякденному житті учнів»²⁰.

Навчання суспільствознавчих дисциплін у навчальних закладах різних типів мало супроводжуватися відповідними методиками, що ґрунтуються на засадах педагогічної психології. Як зазначав Ю. Богданів, педагогічну психологію вчені Галичини середини 30-х рр. трактували як «приложення здобутків психології до практичних потреб виховання», як науку, «що досліджує явища на межах психології й педагогіки»²¹.

Вказувалося, що в умовах «школи праці» педагогічна психологія повинна була у процесі виховання громадянина держави допомагати учителю:

- пізнавати психічне життя дитини як індивідуальності;
- пізнавати загальне життя класу як суспільної групи; психологічну структуру виховного впливу групи на окрему особу й психологічний механізм впливу середовища на особу;
- розглядати відношення учня до програм і методів навчання;
- досліджувати психічні властивості вчителя-вихователя й умови, від яких залежить результативність його виховної роботи тощо²².

Після приєднання Західної України до СРСР система початкової і загальної середньої освіти на нових територіях почала уніфікуватися під загальносоюзний стандарт. Вивчення у школах нового політико-правового курсу «Конституції СРСР» здійснювалося за загальносоюзною програмою. Для підготовки учителів у педагогічних вищих навчальних закладах на історичних факультетах була введена відповідна дисципліна. Проаналізуємо зміст курсу «Конституція СРСР» на 1940/41 навч. р. для студентів-істориків Станіславського державного педагогічного інституту²³.

Структура змісту курсу пропонувалася така:

1. Утворення радянської держави.
2. Передумови першої Конституції РРФСР.
3. Перша Конституція РРФСР.
4. Утворення СРСР.
5. Зміни в житті СРСР в період з 1924–1936 р.
6. Сталінська Конституція.
7. СРСР – Соціалістична держава робітників і селян.
8. Ради депутатів трудящих – політика СРСР.
9. Економічна основа СРСР.
10. Державна власність (всенародне добро).
11. Кооперативно-колгоспна соціалістична власність.

¹⁹ Cf. *ibidem*, p. 19.

²⁰ *Ibidem*, p. 20.

²¹ Ю. Богданів, *Шлях виховання й навчання*, *op. cit.*, p. 77.

²² Cf. *ibidem*, p. 80.

²³ Cf. Державний архів Івано-Франківської області, ф. Р-22, оп. 1, спр. 5, арк. 21-25.

12. Особиста власність.
13. Планове ведення господарства в СРСР.
14. Соціалістична праця в СРСР.
15. СРСР – союзна держава.
16. Конституція СРСР.
17. Союзні республіки і їх права.

Отже, протягом 1921–1939 рр. у школах Західної України суспільствознавство реалізувалося крім історії в етико моральному курсі «Закон Божий». Спроба реалізувати громадянську освіту у курсі «Проблеми сучасного життя» була недовгою (1937–1939 рр.).

Після приєднання Західної України до СРСР шкільна суспільствознавча освіта була приведена до єдиного радянського стандарту. Але досвід формування й удосконалення змісту шкільної релігійної та громадянознавчої освіти 20–30-х рр. як історико-методичний феномен має важливе значення для сучасних фахівців, котрі укладають програми з етико-моральних та громадянознавчих курсів.

BIBLIOGRAPHY:

1. „Вестник Братства православных Богословов в Польше” 1934 no. 1.
2. Balicki J., *Problem współdziałania historii i literatury w ramach szkoły średniej ogólnokształcącej*, Lwów 1925.
3. Porożyński H., *Wychowanie obywatelskie w programach oświatowych Polski lat 1918–1939*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1999 no.1-2.
4. Богданів Ю., *Шлях виховання й навчання*.
5. Вихрущ А., *Закономірності організації навчального процесу в гімназіях Галичини*, „Освітнянин” 1998 no. 7.
6. Галамай О., *Проблеми викладання православ'я у школах Волинської єпархії у 20-х рр. ХХ ст.*, <http://archiv.rv.ua/index.php/arkhivu-u-zmi/publikatsii-v-presi>.
7. Державний архів Івано-Франківської області.
8. Ігнатенко Н., *Історико-педагогічні особливості формування змісту та методики викладання історії у загальноосвітніх закладах Східної Галичини (1900–1939 рр.)*, [in:] *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*, ed. І. Зуляк, Тернопіль 2010.
9. Ступарик Б., *Шкільництво Галичини (1772–1939)*, Івано-Франківськ 1994.